

**Al-i İmran Suresinin 159. Ayeti Bağlamında
Hz. Peygamberin Şefkat Ahlâkının Unsurları**

Doç. Dr. Atilla YARGICI*

Özet

Yüce Allah sonsuz rahmet sahibidir. Hz. Peygamber de son derece merhametli ve sevgi dolu idi. Biz bir ayette Hz. Peygamberin (s.a.v.) şefkat ahlakının nasıl yansıdığını görüyoruz. Buna göre yumuşak davranmak, kaba ve katı yürekli olmamak, affetmek, istiğfar etmek, istişare ve tevekkül etmek peygamberimizin sevgi ve şefkatinin en bâriz tezâhürlerinden bazılarıdır. Ailevî ve toplumsal problemleri çözmeye bu şefkat kodlarını kullanmanın önemli bir rolü olduğunu da söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Allah, Muhammed, şefkat, affetmek, yumuşak davranmak, katı yürekli olmamak, istiğfar etmek, istişare etmek.

Abstract

Almighty God is infinitely merciful. The Prophet was also extremely compassionate and loving. In the verse, we see how it reflects the moral values of our Prophet compassion. According to this act soft, not rough and hard-hearted, to forgive, to repentance, to consult and put your trust is of the most apparent manifestation of love and affection. Using this compassion codes, there is an important role in solving family and community problems.

Key Words: God, The prophet Muhammed, compassionate, to forgive, to act soft, not rough and hard-hearted, to repentance, to consulst.

---

* HRÜ. İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Şanlıurfa.

Giriş

Cenab-ı Hak Âl-i İmran Suresi 159. ayetinde şöyle buyurmaktadır:

“ O vakit Allah’tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua edip; umuma ait işlerde onlara danış. Artık kararını verdiğin zaman da Allah’a tevekkül et. Çünkü Allah tevekkül edenleri sever.”¹

Bu âyet, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) şefkat ahlakının nasıl olduğunun ipuçlarını vermektedir. Ayet, peygamberimizin müminlere karşı bir savaştan sonraki davranışlarını övmekte ve bu davranışların Allah’ın rahmetinden kaynaklandığını bildirmektedir. Buradan anlaşıyor ki, kendisi Rahîm ve Raûf olan yüce Allah, her insanı bu rahmet ve şefkatinin tezahürlerine mazhar ettiği gibi, kendisine muhatap olarak seçtiği ve konuştuğu peygamberini de daha özel olarak şefkat ile donatmıştır. Bu yüzden Kur’an’da, hem Allah, hem de Peygamberimiz (s.a.v.) Raûf ve Rahîm isimleriyle vasıflandırılmaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki, en yüksek bir ahlaka sahip olmakla övülen Peygamberimiz (s.a.v.), Kur’an ahlâkını ve Allah’ın ahlâkını her konuda olduğu gibi, bu şefkatli olma konusunda da almıştı. Yüce Allah Tevbe suresinde şöyle buyurmaktadır:

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ

“Andolsun ki; size, sizin içinizden azîz bir Resûl geldi. Sizin üzüldüğünüz şey, O'na ağır gelir (O'nu üzer). Size çok düşkün, mü'minlere şefkatli ve merhametlidir.”² Yani “gayet ince bir şefkati ve derin bir merhameti vardır. Fıtraten, doğuştan, yaratılıştan, Allah tarafından pek ziyâde merhametlidir. Günahkârlara bile acır.”³

Bir başka ayette ise, peygamberimize (s.a.v.) müminlere karşı şefkatli olması emredilerek şöyle denmektedir:

¹ Âl-i İmran, 3/159.

² Tevbe, 9/128.

³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Zehraveyn Yayınları, İstanbul, tarihsiz, IV, 434.

وَإِخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

“Müminlerden, sana tâbî olan kimselere kanatlarını ger”¹ Bu ayetler de göstermektedir ki, peygamberimizin şefkat ahlâkı, Kur’an ve Allah’ın ahlâkıdır. İşte bu ahlak, onun, hatalı da olsalar, müminlere güzel davranmasına vesile olmuştur.

Önce şunu ifâde etmeliyiz ki, gerçek şefkat ve merhamet anne babanın çocuklara gösterdikleri şefkat ve merhamette gözükmektedir. Çünkü onlar, çocuklarına hiçbir karşılık beklemeden iyilik yaparlar. Bütün peygamberlerde ve peygamberimizde en mükemmel şekilde yaptığı hizmetten bir çıkar ve karşılık bekleme ahlâkı vardır. “Benim ücretim ancak Allah’a aittir”² ayeti peygamberlerin maddî karşılık beklemezsizin hizmet yaptıklarını göstermektedir. İslâmın amacı insanların hidâyete ermesidir. Bu yüzden ayetler, peygamberimizin (s.a.v.) kâfirler îmana gelmiyor diye neredeyse kendisini helak edecek dereceye geldiğini bildirmektedir.³ Bu, onun insanların îmana sahip olmaları için gösterdiği şefkat ve merhametin çok önemli bir göstergesidir.

İşte bahsi geçen ayet-i kerime de bu çerçevede düşünülmesi gereken bir ayettir. Bir tek ayette peygamberimizin (s.a.v.) şefkat ahlakının bazı tezahürleri açık bir şekilde gözükmektedir.

Biz bu makalede bu şefkat ahlakının bir ayet çerçevesinde unsurlarını ele alacağız. Ancak şu kadar var ki, bu ayetin mânâsını daha iyi anlamak için şefkatin anlam çerçevesini, Allah’ın Rahmet ve şefkatini, Hz. Muhammed’in şefkat ahlakını ve bu ayetin nuzul ortamını bilmek gerekmektedir. Bundan sonra ise ilgili ayette zikredilen şefkatin unsurlarını inceleyeceğiz.

A. Şefkat Kavramının Anlam Çerçevesi

Şefkat ya da şefakat kelimesi, işfâk kelimesinden türetilmiş bir isimdir. Fiil olarak genellikle “aşfaka” kullanılır. “Aşfaktü”, “hazirtü” yani; “endişelendim, kaygılandım” demektir. Bazı lügatçilere göre de şefkat, korku demektir. O halde müşfik ve şefik korkan, kaygılanan, endişe eden kişi demektir. Şefkat, nasihat eden

¹ Şuarâ, 26/215.

² Şuarâ, 26/127.

³ Şuarâ, 26/3.

kişinin, nasihat ettiği kişi hakkında korktuğu için son derece belağatlı konuşmasıdır. “eşfaktü aleyhi en yenâlehu mekrûh” dendiğinde, “onun başına hoş olmayan bir şey gelmesinden korktum, kaygılandım, endişe ettim” demek istenir. Şafik ise, öğüt veren kimsenin bu öğütünde öğüt verilen kişinin lehinde olmada hırslı olmasıdır. Şefkat, nasihatta rikkat sahibi olmak, ya da korkuya sebep olacak bir sevgi içinde olmaktır. Bunlara ilâve olarak, fiil şeklinde “şafika” kelimesinin “bahile” yani, “cimri oldu” anlamında kullanıldığı bilinmektedir. *كما شفقت على الزاد العيال* cümlesinde şefika, bahila anlamında kullanılmıştır. Zaten bir insanın bir şeyde cimrilik yapması, onun bitmesinden endişe edip korkması demektir.¹

"Şefkat" kelimesi ayrıca, "rahmet, re'fet (şefkat etmek, acımak), atıf (sevgi duymak, acımak), hanân (merhametli olmak), kötü bir durumun ortaya çıkmasından korkmak, korkuya varacak derecede sevmek, merhamet etmek" demektir. Kelimenin Arapça'da "aşfaka" şeklinde fiil olarak kullanımında da bu anlamların bir kısmı bulunmaktadır.² Ragıb el-İsfahânî fiil olarak kelimeye, korku ile karışık inayet anlamı vermekte ve "Çünkü müşfik (şefkat eden) şefkat ettiği kişiyi veya şeyi sever ve onun başına bir şey gelmesinden korkar" demektir.³ Nitekim el-Enbiya Suresinde, *الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِّنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ* buyrulur. Yani, "Rablerine saygı duyanlar, kıyamet gününden işfak etmektedirler. (müşfikun)"⁴ Bu ayetteki *مُشْفِقُونَ* kelimesi, meallerde korkarlar, titrerler, ürperirler gibi ifadelerle tercüme edilmektedir. Mukatil b. Süleyman (h.150) bu kelimeyi izah ederken, *يعنى من القيامة خائفين* diyerek, ona "korkarlar" anlamını vermektedir.⁵

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâiretü'l-Ma'ârif, Kahire, tarihsiz, "şa-fa-ka " maddesi, IV, 2292.

² İbrahim Mustafa, Abdülkadir Hamid, *Mu'cemü'l-Vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul, tarihsiz, "Şefkat" maddesi, s. 490.

³ Ragıb el-İsfahânî, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz, "şa-fa-ka" maddesi, s. 270.

⁴ Enbiya, 21/49.

⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsiru Mukâtil bin Süleyman*, www.altafsir.com, (Erişim, 10-02-2014).

İbn Atıyye (h. 546) أشد الخشية diyerek, işfak kelimesinin “haşyetin en şiddetlisi” anlamına geldiğini beyan etmektedir.¹ Neseî (h. 710) “korkarlar” anlamını vermektedir.² Ebussuud (h. 951), “İ'tina yoluyla korkarlar” demektir.³

et-Taberî (h. 310), onların kopacak olan kıyametten korktuklarını ve kıyametin aleyhlerinde bir durum ortaya çıkaracağından sakınarak rablerine döndüklerini ifade etmekte ve Allah'a karşı görevlerini titizlikle yaptıklarını bildirmektedir.⁴

el-Kurtubî (h. 671), { مُشْفِقُونَ } أي خائفون وجلون. Demektedir. Yani, kelimesinin, korkarlar ve titrerler anlamına geldiğini söylemektedir.⁵ İbn Kesîr de aynı görüştedir.⁶ İbn Aşûr (h. 1393) ومعنى الإشفاق من الساعة: . Diyerek, işfakin, kıyametin korkunç hallerinden korkarak takva ile hazırlık yapmayı ifade ettiğini bildirmektedir.⁷ eş-Şa'râvî (h. 1418) بمعنى الخوف أيضاً، لكنه إمّا خائفون وجلون، فهم يعدون لها عُدتها بالتقوى بقدر الاستطاعة. diyerek bunu korku anlamına geldiğini, ancak korkulan şeyden kaçınmayı ifade edecek bir korku olduğuna dikkat çekmektedir.⁸ Tantavî (h. 1431), وهم من الساعة وما يقع فيها من حساب إفادelerini دقیق خائفون وجلون وليسوا كأولئك الكافرين الجاحدين الذين يستعجلون حدوثها. kullanarak, bunun ince hesaptan korkmak, titremek anlamına geldiğini beyan etmektedir.⁹

¹ İbn Atıyye, (Abdülhak bin Gâlib el-Endülüsî), *el-Muharrar-ül-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Vecîz*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014).

² Hâfızuddîn Ebu'l-Berekât Abdullah İbn Ahmed en-Neseî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014).

³Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, www.altafsir.com,(Erişim, 10-02-2014).

⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ul Beyân, 'an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014).

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el Cami'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014).

⁶ İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014).

⁷ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (İbn Âşûr), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, www.altafsir.com,(Erişim, 10-02-2014).

⁸ Muhammed Mütevellî eş- Şa'râvî, *Havâtir*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014).

⁹ Tantavî Cevherî, *el Vasît fî Tefsîri'l-Kur'ân*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014).

Re’fet rahmet demektir. Hatta re’fet kelimesinin rahmetten daha ince bir duygu olduğu da ifade edilir. Allah’ın Raûf olması, lutuflarıyla kullarına şefkat ve merhamet etmesi demektir.¹

Re’fet kelimesi Kur’an’da iki yerde geçmektedir:

ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً
وَرَحْمَةً

“Sonra bunların ardından peş peşe peygamberlerimizi gönderdik. Özellikle Meryem’in oğlu İsa’yı arkalarından gönderdik, kendisine İncil’i verdik ve ona uyanların kalplerine bir re’fet, bir rahmet yerleştirdik.”²

Mukâtil b. Süleyman, ayetteki re’fet ve rahmeti “meveddet” olarak açıklamaktadır.³ Semerkandî (h. 375) iki kelimeyi المودة والمتوادين şeklinde tefsir etmektedir. Bunlara göre, re’fet ve rahmet, meveddet ve bir birlerini sevenler demektir. Şöyle de denmektedir: Re’fet kendi dinlerine mensup olanlarla ilgilidir. Birbirlerine merhamet etmeleri anlamına gelmektedir.⁴

Zemahşerî, bu ayetteki re’fet ve rahmeti “terâhum ve ta’âtuful” olarak açıklamaktadır.⁵

Râzi, Mukâtil’in görüşünü naklettikten sonra, “كانوا متوادين بعضهم بعضاً” ifadesini eklemektedir. Yani “birbirlerini severler” demektir. Buna delil olarak da, رَحْمَاءُ بَيْنَهُمْ ayetini getirmektedir.⁶ Ebussuud, terâhum ve ta’âtuful yani; “birbirlerine merhamet ederler ve birbirine şefkat ederler”, şeklinde açıklamaktadır.⁷

Kurtubi ise, bu iki kelimeyi “meveddet” ile izah etmektedir. Şöyle de denmiştir: Bu, onların İncil’de sulh ve insanlara eziyet etmeyi terk etmekle emredildiklerine işarettir. Bunun üzerine Allah onların kalplerini yumuşatmıştır. Yahudilerin ise kalpleri kaskatı kesilmiş, bu yüzden Allah’ın sözlerini değiştirmişlerdir. Re’fet,

¹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-'Arab*, “ra-e-fe” maddesi, III, 1535.

² Hadid, 57/27.

³ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil bin Süleyman*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014).

⁴ Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014).

⁵ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, www.altafsir.com(Erişim, 15-02-2014).

⁶ Fahru'd-din er- Razi, *Mefâtîhu'l-Gayb*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014).

⁷ Ebu's-Su'ûd, *İrşadu Akli's-Selîm*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014).

yumuşaklık demektir. Rahmet ise şefkat demektir. Şöyle de denmiştir: Re’fet, herkese hafifletmek, rahmet ise ağırlığı taşımaktır. Re’fetin rahmetten daha kuvvetli ve şiddetli olduğu da bildirilmiştir.¹ İbn-i Kesir ise, re’feti, rikkat olarak, rikkati de haşyet olarak açıklamaktadır.²

Nur suresi ikinci ayette ise şöyle buyrulmaktadır:

الرَّانِيَةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِئَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ

“Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah’a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dini(nin koymuş olduğu hükmü uygulama) konusunda onlara (re’fet) acıyacağınız tutmasın. Mü’minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun.”

Mukatil b. Süleyman, “وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ” ayetini tefsir ederken, عَزَّ وَجَلَّ، من تعطيل الحدود عليهما رقة في أمر الله kullanmaktadır. Yani, Allah’ın emri konusunda Allah’ın koyduğu had cezasını uygulamayı engelleyecek bir rikkat; yani; şefkat ve acıma olmamalı.³

Taberî ise bu konudaki farklı görüşleri naklettikten sonra şu görüşü desteklediğini ifade etmektedir: Allah’ın yapılmasını farz kıldığı had cezasını uygulamada sizi bir merhamet, bir şefkat ve acıma tutmasın.” Bu görüşü tercih etmesinin sebebi ise, ayette “في دين الله” ifadesinin zikredilmesidir. Bu, “Allah’ın size emrettiği hususta Allah’a itaat etme konusunda” demektir.⁴ Kurtubî, لا تمتنعوا عن إقامة الحدود شفقة على المحدود، ولا تخففوا الضرب من غير إجماع؛ هذا قول جماعة أهل التفسير “kendisine had uygulanan kişiye şefkat, sizi Allah’ın haddini tatbik etmekten alıkoymasın. Vurmayı da acıtmaksızın yapmayın” diyerek tefsircilerin görüşlerini nakletmektedir. Ona göre re’fet kelimesi merhametten daha ince bir duygudur.⁵

Bu, Allah’ın emrini yerine getirmeye engel olabilir. Bu yüzden, böyle fazla bir merhametle ve şefkatle hareket edip Allah’ın

¹ el-Kurtubî, *el Cami’*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)

² İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)

³ Mukatîl b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtî’l-Bin Süleyman*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014).

⁴ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014).

⁵ el-Kurtubî, *el Câmî’*, www.altafsir.com(Erişim, 17-02-2014).

emri terk edilebilir. Bunun için, Cenab-ı Hak böyle bir duyarlılıktan uzak durmayı emretmektedir. Çünkü Allah'ın merhametinden fazla merhamet etmek, merhamet değildir. Bu hadler, kamu düzeninin sağlanmasında, kötülüklerin yayılmasının engellenmesinde çok önemli bir role sahiptir. Aslında hadlerin yerine getirilmesinde aşırı şefkat ve merhamet göstermek, şefkat ve merhameti yanlış yerde kullanmak demektir.

Zemahşerî, müminin Allah'ın dininde salabetli, ciddî, metânetli olması gerektiğini bildirmektedir. Ona göre hadislerde de Hz. Peygamber (sa.v.), had uygulanırken merhametli olunmaması gerektiğini bildirmektedir.¹ Râzi de benzer ifadeleri tekrar etmektedir.²

B. Allah'ın Şefkatinin Tezahürleri ve Hazret-i Muhammed'e Yansıması

Kur'an-ı Kerim'de şefkat kelimesi "Allah'ın şefkati" şeklinde kullanılmaz. Ancak şefkatin inayet ve sevgi boyutlarını içinde barındıran Rahmet kullanılmaktadır. Allah'ın "Rahîm" olduğunu ifade eden, rahmetinin her şeyi kuşattığını bildiren ayetler bunun delilini teşkil etmektedir.³

O halde Allah'ın rahmeti Allah'ın şefkati anlamını da içinde barındırmaktadır. Ancak Şeyhzâde'nin bildirdiğine göre, bu, tıpkı insanlarda olduğu gibi, "rikkat-i kalb" anlamında değildir. Burada rahmet, irade ve ihtiyar ile "ihsan etme, muhtaç olanların ihtiyaçlarını giderme" anlamındadır. Bunun için Rahmân ve Rahîm, "Muhsin", yani ihsan eden, nimetler vererek iyilik eden anlamına gelmektedir.⁴

Şefkatin "İhsan etme, ihtiyaçları giderme, affetme" gibi anlamları ön plana çıkmaktadır. Nitekim Zemahşerî de, Rahmet'in "Allah'ın kullarına nimet vermesinden mecaz olarak kullanıldığına" dikkat çekmekte ve şöyle demektedir: "Çünkü bir padişah raiyetine

¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, www.altafsir.com(Erişim, 18-02-2014).

² Râzi, *Mefâtilu'l-Gayb*, www.altafsir.com, (Erişim, 22-02-2014).

³ Muhammed Fuad Abdü'l-Bâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul, 1984, s. 304-309.

⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyüte Şeyhzâde Alâ Tefsîri Kâdi Beydâvî*, İhlas Vakfı, İstanbul, 1994, I, 27.

şefkat ettiği zaman, onlara ihsanda bulunur, iyilik eder, ihtiyaçlarına giderir".¹

İmam-ı Gazali, *Esmâü'l-Hüsna* isimli eserinde Rahman ve Rahîm isimlerini açıklarken tam rahmetin, muhtaçlara hayır saçmak, umûmî rahmetin de müstehak olana da olmayana da ulaşan rahmet olduğunu söylemektedir. Buna göre Allah'ın Rahmeti hem tam, hem de umûmîdir. Rahmet, elem verici bir acıma hissini içinde barındırmaktadır. Yani merhametli olan, öyle bir his duyar ki, bu his merhamet sahibine elem verir. Merhametli olana arız olan bu acıma hissi, sahibini, merhamet ettiği kimselerin ihtiyacı görmeye sevk eder. Şüphesiz ki, Allah, elem verici acıma hissinden münezzehtir. Merhamet edenin elem duyması kendi zaafından ve noksanlığından dolaydır. Allah şefkatli ve merhametlidir, aynı zamanda aciz değildir, muhtaçların bütün ihtiyaçlarını giderir.

Ona göre merhamet eden, merhamet ettiği kimselerin ihtiyacını görmekle, kendisinde oluşan elem verici acıma hissinden kurtulmak ister. Böylece kendisine ihtimam göstermiş, kendi gayesi için çalışmış olur. Böyle bir durum rahmetin mânâsını kemalden düşürür. Kendisini elemden kurtarmak için başkasına yapılan merhamet, yani şefkat kâmil olmaz. Rahmetin kemâli yüce Allah'ta vardır. Bu da, sırf ihtiyaç sahibinin ihtiyacını karşılamak gayesiyle yapılan eylemdir. Buna göre Allah'ın Rahmeti; yaratması, imana ve saadet sebeplerine yöneltmesi, âhiret saadeti vermesi, cemalini göstererek insanlara ikramda bulunmasıdır.²

Bu isimlerden hisse alan kişi, Allah'ın gafil kullarına merhamet eder. Nasihat ile onları gaflet yolundan ayırır, Allah yoluna sevk eder. Fakat bunu lütuf ve merhametle yapar. Günahkâr insanlara, şefkat ve merhamet gözüyle bakar. Diğer taraftan Rahmetin, yani şefkatin maddî yansımaya göre de hiçbir muhtacı ihtiyaç içinde bırakmaz. Eğer maddî imkânı yoksa dua eder.³

Allah'ın rahmeti, şefkati, en aciz ve en zayıftan en kuvvetliye kadar, her canlıya bir rızık verilmesiyle, en dertlilere derman yetiştirilmesiyle, çiçeklerin açıp meyvelerin takdim edilmesiyle,

¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Darü İhyai Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut, 1997, I, 51.

² Ebu Hâmid Muhammed b. Muhamed el- Gazâlî, *Esmâü'l-Hüsna*, çev. Yaman Arıkan, Elifba Yayınları, İstanbul 1982, s. 104-106.

³ el-Gazâlî, a.g.e. s. 166.

zehirli bir böceğin eliyle balın yedirilmesiyle, elsiz bir böceğin eliyle ipeğin giydirilmesiyle ortaya çıkmaktadır.¹ Diğer taraftan, gerek nebatî, gerek hayvanî ve gerekse insanî bütün annelerin şefkatleriyle süt gibi latif bir gıda ile aciz ve zayıf yavruların terbiyesi, geniş bir rahmetin cilvesini gösteriyor.²

Kur'an'da Rahmetin "nimet" (Rum, 30/33, 36; Fussilet, 41/50; Şura, 42/48), "rüzgâr" (Neml, 38/63; Furkan, 25/48), "gece ve gündüz" (Kasas, 28/73) ve "yağmur" (Şura, 42/ 28) gibi maddî; "Hazret-i Muhammed" (Enbiya, 21/107), "mağfiret ve af" (el İnsan, 76/ 31; el A'raf, 7/156) gibi manevî boyutu bulunmaktadır.

O halde, Allah'ın rahmet ve şefkati, rızık verme, ihsan etme, nimet verme, affetme gibi anlamlara gelmektedir. . Buna göre Allah'ın Rahmeti; yaratması, imana ve saadet sebeplerine yöneltmesi, ahiret saadeti vermesi, cemalini göstererek insanlara ikramda bulunmasıdır.

Bu isimlerden hisse alan kişi, Allah'ın gafil kullarına merhamet eder. Nasihat ile onları gaflet yolundan ayırır, Allah yoluna sevk eder. Fakat bunu lütuf ve merhametle yapar. Günahkâr insanlara, şefkat ve merhamet gözüyle bakar. Diğer taraftan Rahmetin, yani şefkatin maddi yansımasına göre de hiçbir muhtacı ihtiyaç içinde bırakmaz.

Bu tariflere göre Hz. Muhammed (s.a.v.) Allahın şefkat ve merhamet ahlakıyla ahlaklanmış olan, âlemlere rahmet olarak gönderilen bir peygamberdir. Yaşadığı sürece hem müminlere, hem de mümin olmayanlara azami derecede şefkatli ve merhametli davranır. Tıpkı bir annenin çocuğuna maddî ve manevî tehlikelerden korumak için şefkat göstermesi gibi Ondan daha yüksek bir şekilde Hz. Muhammed (s.a.v.) de ümmetine hassasiyetle şefkat etmektedir.

C. Hz. Muhammed'in Şefkat ve Merhameti

Hz. Muhammed (s.a.v.) her konuda olduğu gibi şefkat ve merhamet konusunda da zirvedeydi. Onun şefkat ve merhameti sözde kalan bir şefkat ve merhamet değil, hayatın her safhasına yansıyan özellikler taşımaktaydı. Onun kadınlara, çocuklara, arkadaşlarına karşı tavır ve davranışlarında hep bu şefkat ve

¹ Bediüzzaman Said Nursî, *Sözler*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2001, s. 65.

² Nursî, *Sözler*, s. 65.

merhametin ulvi yansımalarını görmek mümkündür. O sadece müminlere değil, mümin olmayanlara da şefkat ve merhamet gösteriyordu. Çünkü insanların müşrik, münafık ya da kâfir olarak yaşamalarına tahammül edemiyor, Kur'an ifadesiyle müşrikler inanmıyor diye neredeyse kendisine zarar verecek duruma gelebiliyordu.¹ Amcası Ebu Talib'in imana gelebilmesi için ne kadar çabalamıştı. Onun bu çabası yüksek şefkat ve merhametinin tezahürü olarak kabul edilmelidir. Kendisine olmadık eziyetleri yapan Taifliler için beddua değil dua etmiştir.

Ağır hakaretlere maruz kaldığı bir zamanda melek imdadına koşmuş, eğer isterse bir dağı kaldırıp bu âsî kavmin tepesine indirebileceğini söylemişti. Ama o şefkatli peygamber, ellerini kaldırarak; "Allah'ım, onların neslinden (kıyamete kadar) yalnızca Allah'a ibadet edip O'na şirk koşmayan birilerinin çıkacağını ümit ediyorum" demiş ve onlara herhangi bir belanın gelmesini talep etmemiştir.² Hz. Muhammed'in (s.a.v.) beddua etmek zorunda kaldığı kimseler ise bunu hak etmişlerdi ve bunlar ondaki yüksek şefkati ortadan kaldıracı bir durum değildi.

Ümmetinin dünyada ve ahirette sıkıntıya düşmesi onu çok üzzerdi. Onu en çok düşündürüp mahzun eden de ümmetinden cehennem azabına düşecek olanların hâlidir. İşte bu, şefkatin en zirve noktasıdır. Ümmetini cehennem azabına götüren bir yola düşmemesi için ikaz eden Allah resulü, şefkatinin bu yüksek tezahürünü şöyle ifade etmiştir: "Hiç şüphesiz ben size bir babanın evladına olan durumu gibiyim".³

Bu bağlamda Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisiyle ümmetini şöyle bir temsil ile anlatmaktadır:

"Benimle sizin misaliniz, ateş yakan bir adamın misali gibidir ki; hemen pervaneler, kelebekler o ateşin içine düşmeye başlarlar. O

---

¹ Kehf, 18/6.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî'l-Hasen el -Buhârî, *es-Sahihu'l-Buhârî*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1981, Bed'ü'l-Halk, 7.

³ Ebû Dâvud, Taharet, 4.

bunları kovar. Ben de ateşten korumak için sizin eteğinizden tutuyorum. Halbuki siz elimden kaçıyorsunuz”.¹

D. Ayetin Nüzul Ortamı

Müşrikler, Bedir’de tattıkları mağbulyetin intikâmını almak için hicretin üçüncü yılında hazırlıklara başlamışlardı. Peygamberimiz (s.a.v.) amcası Abbas’ın durumu bildiren mektubu üzerine gönderdiği keşif heyetinden de aynı yönde bilgiler alınca, o da hazırlığa başladı. Ashâbın ileri gelenlerini topladı ve onlarla bu konuda istişâre etti. Peygamberimiz s.a.v. Medine’nin içinde kalarak savunma yapma taraftarıydı. Ama özellikle de Bedir’de savaşa katılmayan gençlerin ısrarı üzerine bu arzusundan o da vazgeçti ve Düşmanı Uhud dağı civarında karşılamaya karar verdi.

Resulullah (s.a.v.) Bedir’de olduğu gibi bu savaşta da İslâm ordusunu savaş düzenine göre yerli yerine yerleştirdi, Düşmanın sızabileceği, kuşatma yapabileceği geçit ve gedikleri de okçularla korudu. Özellikle ordunun sol tarafındaki dağın vadisini beklemek üzere Abdullah b. Cübeyr kumandası altında elli kişilik okçu birliğini bıraktı ve onları "Düşman yense de, yenilse de kesinlikle yerlerinizden ayrılmayınız" diye uyardı. Savaşın ilk safhasında Peygamberimizin s.a.v. uyguladığı strateji sonucunda galibiyet elde edildi. Peygamberimizin geçide bıraktığı komutan ve beraberindekiler büyük çoğunluğu ganimetten mahrum kalmamak için yerlerini terk ettiler. Bunun üzerine düşman safında bulunan ve geçidi gözetleyen Halid b Velid az sayıda Müslüman askerin kaldığı geçidi ele geçirerek Müslümanlara saldırdı. Müslümanlar büyük bir dağınıklık içinde idi. 70 şehit verildi. Ancak Peygamberimizin etrafında kenetlenen ashâb sayesinde düşman geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine peygamberimiz s.a.v. yaralanmış olmasına rağmen, ertesi gün bir grup sahabe ile düşmanı takip etti.² Bu savaşın bir safhasında meşverete ve peygamberimizin emrine uymayan okçuların meydana getirdiği boşluk sebebiyle bir mağlubiyet

¹ Buharî, Rikak, 26.

² *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1986, I, 457-466; Mahmud Şakir, *İslam Tarihi*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul 1998, I, 467-505; Martin Lings, *Hız. Muhammed’in Hayatı*, çev. Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 376-412.

yaşanmıştı. Ancak biz Kur'an'dan öğreniyoruz ki, bu mağlubiyet bile Hz. Muhammedin (s.a.v.) arkadaşlarına iyi davranmasını, onlara karşı şefkatle muamele etmesini engelleyememiştir.

E. Hz. Muhammed'in Şefkat Ahlakının Bir Ayet Çerçevesinde Unsurları

Ayette Allah'ın Rahmetinden dolayı Peygamberimiz s.a.v.'in sahip olduğu güzel ahlak vasıflarının bazıları zikredilmektedir. Buna göre Allah Merhametli ve şefkatli olduğu gibi, peygamberimizde O'nun şefkati en yüksek derecede tezâhür etmektedir. Bu ayette, peygamberimiz s.a.v.merhametli davranışlarından söz edilmektedir. Rahmet kelimesiyle başlamasından dolayı, Bu ayette zikredilen hususların Allah'ın ve Onun insanlara en güzel örnek olarak gönderdiği Peygamberimiz s.a.v.'in şefkatinin en önemli yansımaları arasında olduğu görülmektedir. Bu da bize Hz. Muhammed'in şefkat ahlakının bir ayet çerçevesinde çok önemli unsurlarını hatırlatmaktadır. Bu unsurları, yumuşak davranıp kaba ve katı yürekli olmamak, affetmek, bağışlanma için dua etmek ve meşveret etmek şeklinde sıralayabiliriz.

a. Yumuşak Davranıp Kaba ve Katı Yürekli Olmamak

Ayette bu, *فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ* ifadesiyle anlatılmaktadır. Yani; “ O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın. Şayet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi.”

Ayet'te önce Allah'ın Rahmetine dikkat çekilmektedir. Rahmet, iyiliği gerektiren bir acımayı ifade ettiği gibi, bazen soyut olarak sadece acımak anlamına gelmekte, bazen de sadece ihsanı anlatmaktadır. Buna göre Rahmet, Allah'a izafe edilirse, nimet verme ve ihsan, insanlara izafe edildiği zaman da, acıma ve şefkat anlamına gelmektedir.¹ Buna göre insanlar, başka insanların acınacak durumlarına acırlar, sonra da onlara iyilik yaparlar. Ama Cenab-ı Hak, acıyarak iyilikte bulunmaz. İyilik yapmak O'nun için umumîdir. O, inansın inanmasın bütün insanlara iyilik yapar, ihsanda bulunur.

¹ Isfahâni, *Mu'cemu Müfredâti Elfâzi'l-Kur'an*, “ra-hi-me” maddesi, s. 196.

Kur'an, her türlü rahmetin kaynağının Allah olduğunu bildirir. Çünkü Yüce Allah Rahmân ve Rahîmdir. Kur'ân-ı Kerim'de bizzat Kur'an,¹ Hz. Muhammed,² yağmur³ rahmet olarak isimlendirildiği gibi, istirahat etmek ve çalışmak için var edilen gece ve gündüz de Allah'ın rahmeti⁴ olarak nitelendirilir. Cenâb-ı Hak, geniş rahmet sahibidir⁵ ve bu rahmet her şeyi içine almaktadır.⁶ Birkaç ayette de Allah'ın kendi üzerine rahmeti yazdığı, yani vacib kıldığı bildirilmektedir.⁷ Yani Cenab-ı Hak yaratmış olduğu varlıklara hem ihsan ve ikramını devamlı bir şekilde vermekte, hem de dünyada insanlara cezalarını hemen vermeyip onları yok etmemekte ve onlara dünyada mühlet vermektedir. Bütün bunlar Allah'ın rahmeti sayesinde olmaktadır.⁸ Fussilet suresinde zikredilen bir ayetten anlıyoruz ki, insanların hastalıklardan kurtulup sağlıklı olması, geçim darlığından kurtulup geçim kolaylığına erişmesi rahmetin yansımalarındandır.⁹ Hadislerde Allah'ın rahmetinin gazabını geçtiği, Allah'ın rahmetinin doksan dokuz olduğu, birisinin dünyada mahlûklar arasında tecelli ettiği, bu yüzden varlıkların birbirlerine merhamet ettiği, gerisinin de ise kendi indinde olduğu bildirir.

Rasûlüllah (s.), bu hakikati şöyle beyan eder: "Allah merhametini 100 parçaya ayırdı, 99 parçasını kendi yanında tuttu, 1 parçasını yeryüzüne indirdi. İşte bu 1 parça rahmet sebebiyle yaratıklar birbirine merhamet eder. Hatta yavrulu hayvan, bir tarafını incitir endişesiyle ayağını yavrusundan sakınır"¹⁰

İnsanlara merhamet etmeyene Allah da merhamet etmez. Şu hadiste aynı hakikat farklı biçimde vurgulanır: "Siz yerdekilere

---

¹ Neml, 27/76-77.

² Enbiya, 21/107.

³ A'râf, 7/57; Şura, 42/28.

⁴ Kasas, 28/73.

⁵ En'âm, 6/ 133, 147.

⁶ A'râf, 7/156.

⁷ En'âm, 6/12-54.

⁸ er-Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014).

⁹ Fussilet, 41/50.

¹⁰ Buharî, Edeb, 19: Müslim, Tevbe, 17.

merhamet edin ki göktekiler (Allah ve melekler) de size merhamet etsin"¹

Rahmet bu kadar kapsamlı olduğuna göre, Yüce Allah insanı da bu sonsuz rahmetine mazhar etmektedir. Bu yüzden insan merhametli olabilmektedir. İşte bu ayette ilk olarak, Allah'ın rahmetinin eseri olarak peygamberimiz s.a.v.'in ashâbına merhametli davrandığına dikkat çekilmektedir.

Taberî'ye göre peygamberimiz s.a.v. Allah'ın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davranmış ve müsamahalı olmuştur. Bu yüzden onların eziyetlerine katlanmış, suçu olanları da affetmiştir. Eğer sert ve kaba davransaydı onlar Hz. Muhammed'e tabi olmazlar ve onu terk ederlerdi.² Kurtubî ise, "Hz. Muhammed Uhud savaşında yüz çevirenlere yumuşak davranıp sert muamelede bulunmayınca, Cenab-ı Hak, peygamberimizin bu davranışının Allah'ın tevfiğiyle olduğunu beyan etti"³ demektedir.

Ayetin bu kısmından Hz. Muhammed'de (s.a.v.) var olan özelliklerin kaynağının Allah'ın Rahmeti olduğu anlaşılmaktadır. Yüce Allah bir kulun kalbine merhamet hissini koymamış olsa, onun insanlara merhametli davranması söz konusu olamaz. Yüce Allah diğer insanların ve peygamberimizin kalbine merhameti ve şefkati koyduğundan dolayı merhametli davranmaktadırlar. Allah'ın dışında merhametli, şefkatli olan insanlar bir karşılık ile şefkatli davranırlar. Cezadan kaçmak, sevabı istemek, güzel yâd edilmek istenmek bunlardan bir kaçıdır. Şefkat etmek için bu sebepler yoksa, bu takdirde rikkat-i cinsiye denilen acımak vardır. Râzî'nin ifade ettiği gibi, örneğin bir insan acı içinde kıvranan bir hayvan görse, ona acır ve üzülür, kalbinden bu elemi çıkarıp atmak için şefkatli olur, yani; başkalarına iyilik yapar. Bir insanın kalbinde bu belirtilerden birisi yoksa, elbette o kişi şefkatli olmaz. Allah ise bu belirtilerden, sebeplerden hiçbirisiyle şefkatli davranmaz. Diğer taraftan şefkat edilen kişiye, ona bir mal vererek, ondan bir kötü şeyi uzaklaştırarak şefkat edebilir. Şefkat edilen kişinin bu maldan istifade etmesi de, azalarının sağlam olmasına bağlıdır. Bu da

¹ Ebu Dâvud, Edeb, 58.

² et-Taberî, *Camîu'l-Beyan an-Te'vili Ayi'l-Kur'an*, III,(cüz,4) 202.

³ el-Kurtubî, *el Camî'*, IV, 248.

Allah'tandır.¹ Bu yüzden Allah olmadan, bir insanda şefkat ve merhametin olması mümkün değildir.

Ayette Hz. Muhammed'in şefkatinin tezahürleri anlatılırken, onun Uhud'da emrini dinlemeyen, kısmen mağlubiyete sebep veren kimselere yumuşak davrandığı, **faz** ve **galizulkalb** olmadığı ifade edilmektedir. **Faz**, aslında zaruri durumlar dışında içilmesi hoş olmayan su demektir. Bundan istiâre ile kötü ahlaka **faz** denmektedir.² **Galizulkalb** ise, kalbi hiçbir şeyden etkilenmeyen kişi anlamına gelmektedir. Bazen insan kötü ahlak sahibi olmaz, başka bir kimseye de eziyet etmeyebilir. Fakat onlara da merhamet etmez, acımaz. İşte bu iki kavram arasındaki fark da budur.³ Râzî'ye göre, Peygamberimizin gönderilmesinden maksat, Allah'ın dininin yükümlülüklerinin insanlara tebliğ edilmesidir. Bu amaç da, kalplerin ancak Peygambere meyiletmesi, onu sevmesi, nefislerin onda huzur bulmasıyla gerçekleşir. Bunun meydana gelmesi için de Resulün rahim olması, yani şefkatli ve merhametli olması gerekir. Bu anlamda şefkatli olmak, insanların kusurlarını ve kötülüklerini affetmektir. Bu yüzden peygamberimizin (s.a.v.) katı kalpli, kötü ahlaklı bir insan olmaması gerekir. Tam aksine, zayıflara, fakirlere yardım etmeyi seven, kötülüklerini affeden, hatalarını görmezden gelen, yapılan kötülüklerden dolayı intikam peşinde koşmayan, yani safh ve afv ahlakına sahip bir kimse olması gerekir. Eğer bütün bu sıfatlar onda bulunmazsa, ayetin ifade ettiği gibi, onun etrafındaki insanlar dağılıp giderlerdi. Böylece, peygamberlikten kastedilen mânâ da ortadan kaybolurdu. Bu ayeti genel olarak anlamamız mümkün olduğu gibi, Uhud gazvesi bağlamında da düşünmek mümkündür. Bu durumda, kısmî mağbuliyetten sonra Peygamberimiz (s.a.v.) ashâbı kınasaydı, onlara kötü davransaydı, cezalandırsaydı, etrafında hiç kimse kalmazdı. Râzî'nin açıklamalarına göre, burada yumuşak davranmak, Allah'ın hukukunu ihmal söz konusu olmadığı takdirde doğru olan bir davranıştır. Ancak Allah'ın hukukunu ihmal söz konusu olursa, yumuşak davranmak söz konusu olamaz.⁴ Nitekim, Kur'an'da kafir

¹ er-Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, www. Altafsir.com

² el-Isfahani, *Mu'cem*, Faz, s. 396.

³ er-Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, www. Altafsir.com.

⁴ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, [www. Altafsir. Com](http://www.Atafsir.Com)

ve münafıklarla savaşılmasını, onlara sert davranılmasını ifade eden ayetler,¹ Müslümanlara tecavüz eden, kötülük yapan kimselerle savaşılmasına izin vermektedir. Onlara savaş ortamında yumuşak davranmak, Allah'ın hoş görmeyeceği bir husustur. Müminlerin vasıflardan birisi de, kâfirlere karşı şiddetli ve sert tutumlu, müminlere karşı da merhametli olmalarıdır.² Yine müminlere karşı alçak gönüllü, şefkatli, kâfirlere karşı izzetli olunmasını isteyen ayet³ de bunu desteklemektedir. Bu izzet ve şiddet de onların şiddetlerine karşı olacaktır.

Şeyhzâde, Uhud gününde hezimetten sonra geri dönenlere Peygamberimiz s.a.v.'in Allah'ın rahmetinin bir eseri olarak yumuşak davrandığını, halbuki düşmanların o hezimete sebebiyet verenlere sert davranmasını beklediklerini bildirerek şöyle der:

“Burada şunu bilmek gerekir ki, yumuşak davranmak, Allah'ın hakkı ihmal edilmediği zaman mümkün olur. Allah'ın hakkı ihmal edilmişse yumuşak davranmak caiz olmaz. Had uygulamasında ve düşmanla cihatta yumuşak ve şefkatli davranmak mümkün değildir. Çünkü ayetlerde zina haddi uygulanırken şefkatli davranılmaması gerektiği ve düşmanla savaşırken de sert olunması gerektiği bildirilir.”⁴

Seyyid Kutub ise, Hz. Muhammed'i onlara karşı ve onları da Hz. Muhammed'e karşı yumuşak davrandırmanın Allah'ın rahmeti olduğunu, Hz. Muhammed kaba ve katı yürekli olsaydı etrafında gönüllerin birleşmeyeceğini bildirerek şöyle der: “İnsanlar merhametli bağra, müsamahakâr tebessüme, onları ihata eden şefkate, cehaletleri zaaf ve noksanlıklarıyla sıkmayan hilme muhtaçtırlar. Onlara veren, fakat kendilerinden bir şey beklemeyen, onların üzüntülerine katlanıp kendilerini üzmeyen, yanında daima ihtimal, riayet, sevgi, şefkat, müsamaha ve rıza buldukları bir kalbe muhtaçtırlar.(.....) işte Resulullah böyle bir kalbe sahipti. Bir kere olsun kızmadı onlara. Onların beşerî zaaflarından sıkıntı hissetmedi. Şu dünyanın eşyasından hiçbir şeyi kendine mal etmedi. Eline ne geçtiyse şefkatli bir müsamaha ile onları verdi. İyiliği, şefkati ve

¹ Tövbe, 9/72.

² Fetih, 48/29.

³ Mâide, 5/54.

⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde*, II, 84.

sevgisiyle onları çepeçevre sardı. Araplardan kim kendisiyle sohbet etti ise veya karşılaştıysa kâinâtı kaplayan geniş kalbi ve büyük nefisinden fışkıran rahmetle ülfet ettiği herkesin kalbi onun sevgisiyle doldu. Bunların hepsi ona, onun ümmetine Allah'ın bir rahmeti idi."¹

Elmalılı ise tefsirinde ayeti yorumlarken şu ifadeleri kullanır:

"Şimdi ey Muhammed. Şu iki nimete öncelikle şükretmelidir ki, Allah katından büyük bir rahmet ile yaratılmış olduğundan güzel ahlak gereğince sen onlara yumuşak ve nazik bulundun. Azarlamayı hak ettikleri halde, kusurlarını yüzlerine vurup da sert muamele etmedin. Yoksa sen huysuz katı kalpli birisi olsaydın, hiç şüphesiz etrafından darmadağın olurlar, seni bırakıp kaçtıktan sonra bir daha başına toplanmazlardı. Bu ise en büyük felaket olurdu."²

Görüldüğü gibi şefkat ve merhametli olmak Allah'ın insana lutuf ve ihsânıdır. Merhamet duygusunu Hz. Muhammed'e kim verdiyse, diğer insanlara da, hatta diğer canlılara da O vermiştir. Ancak bu merhamet her insanda olmasına rağmen, insan bazen bu merhamet ve şefkati kendi iradesiyle kaldırabilmektedir. Bu yüzden Kur'an bizleri birbirimize merhameti tavsiye etmeyi önermektedir.³

b. Affedici Olmak

Cenab-ı Hak Kur'an'da kendisini "afuvv"⁴ olarak isimlendirmekte, müminlerin vasıflarından birisinin de affetmek⁵ olduğunu nazarlara vererek onları yapılan hataları hep affetmeye⁶ teşvik etmektedir.

Hadislerde insanların hata edebileceği ama Allah'ın kendisinden af dileyenleri affedeceğine dikkat çekilir. "Eğer siz hiç günah işlemeseydiniz, Allah size helak eder ve yerinize günah işleyecek fakat mağfiret edeceği kimseleri yaratırdı"⁷ ve "Nefsim kudret elinde olan Zât'a yemin ederim ki, eğer siz hiç günah

¹ Seyyid Kutub, *Fizilâli'l-Kur'an*, çev. Emin Saraç vd., Akit Yayınları, İstanbul, tarihsiz, II, 501-502.

² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, s. 451.

³ Beled, 90/17.

⁴ Nisa, 4/43, 99, 149, Mücadele, 58/2; Şura, 42/25, 30.

⁵ Al-i İmran, 3/134.

⁶ Nur, 24/22; Maide, 5/13; Bakara, 2/109, 179; Araf, 7/199.

⁷ Müslim, Tevbe, 9; Tirmizi, İsa b. Muhammed b. İsa b. Sevra, *Sünenu't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, Da'vaat, 105.

işlemesiniz, Allah sizi toptan helak eder; günah işleyen, arkadan da istiğfar eden bir kavim yaratır ve onları mağfiret ederdi"¹ gibi hadisler, Allah'ın affedici olduğunu bildirmektedir.

İşte ayette geçen “فَأَعْفُ عَنْهُمْ” ifadesini değerlendirirken bu bilgilerin göz önüne alınması gerekir. Çünkü buradaki ifade peygamberimize hitap etmekle birlikte, onu örnek alan bütün müminlere de bir hitap olarak değerlendirilmelidir. Zira başka ayetlerde hep müminlerin affedici olmasına vurgu yapılır. Yani müminler, Allah'ın af ahlakıyla ahlaklanmaya teşvik edilir. Bu ayet, “onları affet” demektir. Buradan anlaşılmaktadır ki, peygamberimizin s.a.v.'in şefkatinin ve genel olarak da insanların şefkatli olmasının en önemli göstergelerinden birisi insanları “affetmek”tir. Burada Cenab-ı Hak, peygamberimize s.a.v. ashâbını kendi haklarıyla ilgili ve hoşlanmadığı davranışlarından dolayı affetmeyi emrediyor.² Bazı tefsirlere göre, affetmek onların istişâreye ehil olmalarını sağlamanın başlangıcını teşkil etmektedir.³ Aynı zamanda onları affetmek, yaptıklarından dolayı onları cezalandırmamak anlamına da gelmektedir.⁴

Râzî'nin bildirdiğine göre, bir kulun ahlâkının kemali, Allah'ın ahlakıyla ahlaklanmasıdır. Peygamberimiz (s.a.v.) “Allah'ın ahlakıyla ahlaklanınız”⁵ buyurmuşlardır. Cenab-ı Hak daha önceki ayetlerde kendisinin affedici olduğunu bildirmekte, burada da Resulünden affetme ahlakına sahip olmasını istemektedir. Bununla peygamberimiz (s.a.v.) Allah'ın ahlâkı ile ahlaklanma faziletine sahip olduğunu göstermektedir. Bir başka ifâde ile, Allah'ın şefkatinin kemâli aff ile gözüktüğü gibi, Resullah'ın ahlâkının kemâli de af ile ortaya çıkmaktadır. Bu ayet, peygamberimiz s.a.v. hakkında af etmenin vacip olduğunu gösterir. Ama diğer müminler için, şahıslarına yapılan hatalarını affetmek vacip değildir. İsterse affeder, isterse affetmez. Bu yüzden müminlerin özellikleri sayılırken, “vel

¹ Müslim, Tevbe, 9.

² et-Taberî, *Camî'u'l-Beyân*, III, (cüz 4), 202; Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 459.

³ el-Kurtubî, *el-Câmi'*, IV, 249.

⁴ Ebu'l-Leys Nasruddin Muhammed b. Ahmed b. İbrahim Es-Semarkandî, *Tefsîru Semarkandî*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, s. 311.

⁵ Hadisin kaynağına rastlanmamıştır.

afine aninnâs” buyrulur. Yani insanları affederler. Bu ifade, affetme ahlakına sahip olmanın vacip değil, mendup olduğunu gösterir.¹

Bu durumda insanlar kendilerine yapılan kötülükleri affetme ahlakına teşvik edilmektedir. Affetmek, şefkatin bir tezahürüdür ve aynı zamanda Allah’ın affetme ahlakıyla ahlaklanmaktır. Kendisine yapılan bir kötülüğe kötülükle karşılık vermeyip, gücü yettiği halde intikam peşinde koşmayı affeden bir insan kalbi şefkat ve merhametle dolu olan bir kimse demektir.

c. İstiğfar Etmek

Hem Kur’an hem de hadisler müminlerin istiğfar etmesini emrettiği gibi, müminlerin birbirlerine istiğfar etmesini de istemektedir. Yakub peygamberin oğulları Yusuf’un yanından onun gömleğiyle birlikte geldiğinde babalarından kendileri için istiğfar dilemesini istemiş, o da “ Sizin için Rabbimden af dileyeceğim. Çünkü o çok bağışlayan çok esirgeyendir”² demişti. Hz. İbrahim’in babası için, “selam sana. Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O bana çok lütufkardır” buyurması, başkası için istiğfar etmenin, Allah’tan af dilemenin peygamberlerin vasıflarından olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hz. İbrahim müşrik olan babası için istiğfar talep ettiğinden bu istiğfarın makbul olmadığı daha sonraki ayetlerde ifade edilmiştir. Çünkü kâfirler ve müşrikler için istiğfar caiz değildir. Bir ayette Allah’ın kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamayacağı bildirilmektedir.³ Nitekim peygamberimiz s.a.v. de, müşrik olan Ebu Talip için mağfiret talep ettiğinde, “akraba dahi olsalar müşrikler için af dilemek ne peygambere yaraşır ne de inananlara”⁴ buyrulur, müşrikler için istiğfarın caiz olmadığı bildirilmiştir. Aynı durum münafıklar için de geçerlidir. Çünkü Münafıkûn suresindeki bir ayette “Onlara mağfiret dilesen de dilemesen de birdir. Allah onları katiyen bağışlamayacaktır. Çünkü Allah yoldan çıkmış bir topluluğu doğru yola iletmez”⁵ buyrulur.

¹ er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, www. Altafsir. Com.

² Yusuf, 13/98.

³ Nisa, 4/48.

⁴ Tevbe, 9/113.

⁵ Münafıkûn, 63/6.

Bu yüzden kâfirler, müşrikler ve münafıklar için istiğfar etmek caiz olmadığı halde, müminler için bunun caiz olduğu görülmektedir. Nitekim konumuzla ilgili ayette peygamberimize hitaben “وَأَسْتَغْفِرُ لَهُمْ” buyrulmaktadır. Yani, “onlar için istiğfar et.” Bu ayette bildirilen başkaları için istiğfar etme hasleti, sadece peygamberlere has bir haslet değildir. Peygamberleri kendisine üsve-i hasene olarak kabul eden herkese şamildir. Yani; müminler de Hz. Muhammed’in şahsında birbirleri için istiğfar etmeye teşvik edilmektedir. Nitekim bir ayette ana-baba için af dilenmesi,¹ bazı ayetlerde müminler için af istenmesi,² müminlerin müminler için istiğfar etmesinin gerekliliğini göstermektedir.

Tekrar esas konumuza dönecek olursak, “onlar için istiğfar et” ayeti Râzî’ye göre, büyük günah işleyenlerin Allah tarafından affedileceklerinin çok kuvvetli bir delilini oluşturmaktadır. Çünkü savaşta dağılmak, geri çekilmek, (inhizam) büyük günahlardandır. Çünkü Enfâl suresi, 16. ayet-i kerimede,

وَمَنْ يُؤَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبرُهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِّقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ

Buyrulmaktadır. Yani; “Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme, ya da diğer bir birliğe katılmak durumu hariç- böyle bir günde her kim onlara arkasını dönerse mutlaka o, Allah’ın gazabına uğramış olur. Onun varacağı yer de cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası!” Bu ayete göre, Uhud savaşında geri çekilen ashâbın işledikleri büyük bir günahdır. Ancak daha önceki Âl-i İmran 155. ayette, Allah onları affettiğini beyan etmiş, sonra peygamberimizin de (s.a.v.) onları affetmesini istemişti. Burada ise onlar için istiğfar etmesi emredilmektedir. Bu da, büyük günahların Allah tarafından affedileceğinin en büyük delilini oluşturmaktadır.³ Diğer taraftan peygamberimize (s.a.v.) bu büyük günah işleyenler hakkında istiğfar etmesi emredilmektedir. Bu emirden sonra, Yüce Allah’ın peygamberimizin istiğfârını kabul etmemesi caiz değildir. Buradan

¹ Şuarâ, 26/86.

² İbrahim, 14/41.

³ er-Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, www. Altafsir. Com. (Erişim, 25-04-2014)

yine anlaşılmaktadır ki, Yüce Allah peygamberimize (s.a.v.) dünyada ashâbı hakkında şefaath hakkı vermiştir. Dünyada şefaath hakkı vermesi, ahirette daha evlâ bir şekilde verileceğinin en önemli göstergesidir. Bir başka açıdan bakıldığında, bu ayet, Yüce Allah'ın şefkatinin kemalini göstermektedir.¹ Yüce Allah bu ayette, "benim daha önce kendilerini affettiklerimi sen de affet, benim istiğfarlarını kabul ettiklerim için sen de istiğfar et" demekle bu şefkatin zirvesini göstermektedir. Nitekim bazı müfessirler, ayette Allah'ın hakları ile ilgili hususta onlara istiğfar etmesinin emredildiğini, bunun da onlara şefkatin ve iyiliğın tamamlanması ve ikmalî olduğunu ifade etmektedir.² Görüldüğü gibi ayette, başkaları için istiğfar etmek de, şefkatin bir unsuru olarak nazarlara sunulmaktadır. Çünkü başka bir insanın günahlarından dolayı istiğfar etmek, bir insanın kalbinin yüksek bir şefkatle ve merhametle dolu olduğunu gösterir. Böyle bir insan, istiğfar ettiği kişinin azap görmesini istemiyor demektir. Bu da şefkatin zirve noktasını teşkil etmektedir. Başkalarının günahları ve hataları için üzölmek ve onlar için dua edip istiğfar etmek şefkat ahlâkının en önemli bir ilkesidir.

d. Meşveret ve Tevekkül Etmek

وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

İfadesi, "umuma ait işlerde onlara danış. Artık kararını verdiğin zaman da Allah'a tevekkül et. Çünkü Allah tevekkül edenleri sever" demektir. Bir başka ayette ise, "Onların işleri aralarında şurâ iledir"³ buyrulurak meşveretin ümmetin önemli özelliklerinden birisi olduğu ifade edilmektedir.

Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) meşveret etmesi, Peygamberimizin (s.a.v.) onlara olan sevgisinin ve şefkatinin bir tezahürü olduğu⁴ gibi, meşveret edilen kişilerin de Hiz. Muhammed'i sevmesini ve ona itaat etmede samimî olmalarını gerektiren bir durumdur. Eğer Hiz. Peygamber s.a.v. onlarla meşveret etmeseydi bu, kötü ahlak ve kaba bir davranış olacaktı. Meşverete tenezzül edilmemesi, onlara karşı

¹ er-Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, www. Altafsir. Com.(Erişim, 14-04-2014)

² ez-Zemahşeri, *Keşşaf*, II, s.459.

³ Şura, 42/38.

⁴ el-Kurtubî, *el Câmî'*, IV, 249.

bir çeşit hakaret olurdu ve bundan da kötü bir huy ve huysuzluk oluşurdu.¹

Diğer taraftan peygamberimizin s.a.v. bazı hadislerinden anlaşıldığına göre, o ashâbın dünya işlerini kendisinden daha iyi bildiğini bildirmektedir. Bu durumda iş hususunda arkadaşlarıyla meşveret etmesi, en doğru olanı bulmak açısından önemlidir. Burada peygamberimiz s.a.v.'e doğru olanların vahiyle bildirildiği sorusu akla gelebilir. Evet bir çok husus vahiyle bildirilmekte idi. Bu yüzden peygamberimizin bir peygamber olarak istişareye ihtiyacının olmadığı söylenebilir. Fakat, o bununla kendisinden sonra gelen müminlerin işlerini yaparken, sadece kendi düşünceleriyle değil, işi bilen insanlarla istişare etmeleri gerektiği dersini fiilen vermek istemiştir. Cenab-ı Hakkın meşvereti emretmesi, onun meşveret prensibini insanlara öğretmesi amacını gütmektedir.²

Bu ayet bağlamında şunu söyleyebiliriz: Meşveret ile yapılan Uhud savaşındaki kısmî mağbulyetten sonra peygamberimiz (s.a.v.) meşveret prensibini terk etmiş olsaydı, kalbinde meşveret ettiği kişilere karşı bir iz kalabilirdi. Meşveret emrinden sonra kalbinde onlara karşı hiçbir iz kalmamıştır.³ Çünkü, kendisi Uhud savaşından önce yapılan istişârede, Medine'de kalıp da savunma yapılmasını istemiş, ancak genç sahâbeler dışarıda düşmanla savaşılmasını arzu etmişlerdi. Peygamberimiz de (s.a.v.) onların görüşlerine tabi oldu ve sonra da kısmî bir mağlubiyet yaşandı. Yüce Allah bu mağlubiyetin meşveret prensibine hâlel vermesini istemediğinden ona ashâbıyla meşveret etmesini emretmiştir. Çünkü meşveret ederek karar vermek, tek kişinin vereceği karardan her zaman daha önemlidir ve isabetlidir. Sonucu görünüşte olumsuz bile olsa, bu sonuçta da birçok hikmetler olduğu düşünülmelidir. O halde ayetten, sonucu ne olursa olsun yapılan istişâreden pişmanlık duymamak ve istişâreyi kesinlikle bırakmamak gerektiği anlaşılmaktadır.

İstişâre ile bir işi yapmaya karar verdikten sonra ise sonucu Allah'a bırakmak gerekmektedir. Ayetin sonunda buna da, *فَإِذَا عَزَمْتَ*

¹ er-Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, www. Altafsir. (Erişim, 25-04-2014) Com; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 451.

² ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 458.

³ er-Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, www. Altafsir. Com. (Erişim, 25-04-2014)

فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ifadesi işaret etmektedir. Yani, “Artık kararını verdiğin zaman da Allah’a tevekkül et. Çünkü Allah tevekkül edenleri sever.” Ayet bağlamında Allah’a tevekkül etmenin istişârenin sonucunda gerçekleşmesi gereken, ahlâkî bir nitelik olduğu görülmektedir. İnsanlar vahyin olmadığı işleri hususunda istişâre ile hareket etmek durumundadırlar. Aslında istişâre de Allah’ın emri olduğundan yine vahye uyulmuş olmaktadır. Çünkü istişâre etmek, konuyu bilen kişilerin bir işin daha iyi yapılabilmesi için beyan ettikleri görüşlerin nazara alındığı bir ortamdır. Burada istişâre etmek, bir işi Allah’a bırakmadan önce sebeplere başvurmayı ifade etmektedir. Toplumda başkalarının görüşlerini dinlemek onlara değer verildiğini, onların sevildiğini gösterir. Bu da topluluk fertleri arasında sevginin oluşmasına yol açar. Bu bağlamda istişâre gibi sebeplere başvurduktan sonra Allah’a tevekkül etmek, hem Allah’ın hem de toplumun diğer fertlerinin sevgisini kazanmaya sebep olur. Konuyla ilgili ayetin, Allah’ın Rahmeti ile başlayıp Sevgisi ile bitmesi de, şefkat ile sevgi arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Merhametli olmak seven olmayı da gerektirir.

Sonuç

Yüce Allah sonsuz rahmet sahibidir. Hz. Peygamber de son derece şefkatli, merhametli ve sevgi dolu idi. Allah peygamberimizin (s.a.v.) şahsında müminlerin de bu sevgi ve şefkatlerini nasıl tezâhür ettireceklerini bir ayet bağlamında nazarlarımıza sunmaktadır. Buna göre yumuşak davranmak, kaba ve katı yürekli olmamak, affetmek, istiğfar etmek, istişâre ve tevekkül etmek sevgi ve şefkatin en bariz tezahürlerinden olmaktadır. Ailevî ve toplumsal problemleri çözümede bu şefkat kodlarını kullanmanın önemli bir rolü olduğunu da ifade etmemiz mümkündür. Çünkü katı kalpli, kötü ahlaklı olmayan, kusurları affeden, başkasının günahları ve hataları için Allah’tan mağfiret dileyen ve istişâre edip başkasının görüşlerine değer veren kimselerden kurulu aile ve toplumlarda bunların olmadığı aile ve toplumlara göre daha az hata ve problem olacağını söylememiz mümkündür. Çünkü birincisinde şefkat ve merhametin en güzel yansımaları bulunmaktadır. Şefkat ve merhamet ise ayrıştırıcı değil birleştiricidir. Şefkatin unsurları olan katı yürekli

olmamak, affetmek, istiğfar etmek ve istişare etmek de birleştirici unsurlardır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1984.
- El-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi'l-Hasen, *es-Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Cevherî, Tantavî, *el Vasît fi Tefsîri'l-Kur'ân*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)
- Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1986.
- Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, www.altafsir.com,(Erişim, 10-02-2014.)
- El-Ezdî, Ebû Dâvud Süleyman b. el Eş'as es-Sicistânî, *Sünenu Ebî Dâvud*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- el- İsfahânî, er-Ragîb, *Mu'cemu Müfredati Elfazi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, www.altafsir.com,(Erişim, 10-02-2014.)
- İbn. Atiyye, (Abdülhak bin Gâlib el-Endülüsî), *el-Muharrarü'l-Vecîz fi Tefsîri Kitabî'l-Vecîz*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)
- İbn Kesîr, İmâdu'd-Dîn Ebu'l-Fidâ İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)
- İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Dairetü'l-Ma'ârif, Kahire, tarihsiz.
- İbrahim Mustafa, Abdülkadir Hamid, *Mu'cemü'l-Vasit*, Çağrı Yayınları, İstanbul, tarihsiz.
- Gazali, *Esmâü'l-Hüsna*, çev. Yaman Arıkan, Elifba Yayınları, İstanbul 1982.
- el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed El-Ensarî, *Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî*, Beyrut 1985.
- www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)
- Kutub, Seyyid, *Fi zilali'l-Kur'an*, çev: Emin Saraç vd., Akit Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Lings, Martin, *Hız. Muhammed'in Hayatı*, çev: Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2004.

Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâti'l-Bin Süleyman*, www.altafsir.com, (Erişim, 10-02-2014.)

Müslim, Ebu'l-Huseyin, *Sahîhu'l-Muslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

en-Nesefi, Hâfızuddîn Ebul-Berekât Abdullah İbn Ahmed, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)

Nursî, Bediüzzaman Said, *Sözler*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul 2001.
er Razi, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014.)

es Semerkandî, Ebu'l-Leys, Nasruddin Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru'l-Ulûm*, www.altafsir.com, (Erişim, 17-02-2014.)

Es-Semarkandî, Ebu'l-Leys Nasruddin Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Bahru'l-Ulûm*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

Şakir, Mahmud, *İslam Tarihi*, çev. Ferit Aydın, Kahraman Yayınları, İstanbul 1998.

eş-Şa'râvî, Muhammed Mütevellî, *Havâtır*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)

Şeyh Zâde, *Haşiyetü Şeyh Zâde*, İhlas Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995.

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'ul Beyân, 'an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an*, www.altafsir.com(Erişim, 10-02-2014.)

Tirmizî, İsa b. Muhammed b. İsa b. Sevra, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Zehraveyn Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

ez Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, www.altafsir.com(Erişim, 18-02-2014).

Zemahşeri, *el-Keşşaf*, Darü İhyai Türesi'l-Arabi, Beyrut 1997.